

ВЫМАЎЛЯЕМ – ГУЧАЦЬ СЛОВЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі [і інш.] ; уклад. : В. П. Русак [і інш.] ; рэдкал. : В. П. Русак, Ю. С. Гецэвіч, С. І. Лысы. – Мінск : Беларус. навука, 2017. – 757 с. – Тыраж 300 экз.

Паняцце *культура маўлення* звязана не толькі з лінгвістычнымі здольнасцямі асобы, з уменнем правільна, дакладна, выразна перадаваць думкі сродкамі мовы, але і з узроўнем агульнага развіцця самой асобы, з эстэтычным і псіхічным успрыманням свету і грамадства. Культурнае маўленне – гэта духоўная спадчына нашых продкаў, стваральнікаў багацця слоў і выразаў, своеасаблівае магія традыцый і звычаяў народа, якому належыць сама мова.

Сёння беларуская навука, культура (ды і грамадства наогул) атрымалі доўгачаканае грунтоўнае навуковае даследаванне – “Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы”, у якім упершыню даецца апісанне літаратурнага вымаўлення больш як 117 000 слоў, у тым ліку новых запазычанняў. Праз падачу поўнай транскрыпцыі слоў чытач атрымлівае неабходныя звесткі пра іх вымаўленне.

Фарміраванне асноўных нормаў культуры беларускага маўлення (арфаэпічных, акцэнталагічных, арфаграфічных, лексічных, марфалагічных і сінтаксічных) належыць прадстаўнікам творчай і навуковай інтэлігенцыі, якія даследавалі мову, распрацоўвалі правілы і арфаэпічныя нормы. Пры тым варыянтнасць, якая існуе ў літаратурных нормах, выяўленне эфектыўных крытэрыяў ацэнкі зафіксаваных фанетычных, арфаэпічных нормаў з пункту погляду іх лагічнай апраўданасці становіцца надзейным інструментам беларускай моўнай культуры. Тым больш што не ўсе сучасныя літаратурныя варыянты ў галіне акцэнталогіі, арфаэпіі абіраюцца на адну і тую ж дыялектную базу. Вялікую ролю ў станаўленні арфаэпічных нормаў адыгрывае сацыялінгвістычная сітуацыя ў краіне.

З улікам сказанага творчы калектыў аўтараў правёў даследаванне па тэме “Фанетычны фонд беларускага маўлення сталіцы” (2009 – 2011). У якасці інфармантаў выступілі прадстаўнікі нацыянальнай інтэлігенцыі, як правіла, па сваёй прафесіі звязаныя з паўсядзённым ужываннем беларускай мовы (навуковыя супрацоўнікі, выкладчыкі вышэйшых навучальных устаноў, студэнты філалагічных і тэхнічных ВНУ, работнікі культуры), былі зроблены запісы тэматычных блокаў фактычнага матэрыялу (публічныя

падрыхтаваныя і спантаннае выступленні), што дало магчымасць пазнаёміцца з сённяшнім станам літаратурнага беларускага вымаўлення.

Матэрыялам вывучэння сталі дыктафонныя запісы; у адпаведнасці з канкрэтнымі задачамі ў дачыненні да фанетычнага фонду сталіцы – гэта тэксты, фразы, словы, склады, фанемы, гукі ў выкананні асоб, якія валодаюць правільным літаратурным вымаўленнем, майстроў выразнага (мастацкага) слова, а таксама запісы выказванняў выканаўцаў даследавання. Запіс на дыктафон уласных выступленняў асабліва карысны для фанетыстаў тым, што дазваляе даследчыкам пачуць сябе збоку, ацаніць, праслухаўшы некалькі разоў, фактычны стан свайго маўлення.

Вывучэнне актыўных моўных працэсаў шляхам аналізу адносін паміж кадыфікаванай нормай і наяўным узусам беларускай мовы дазволіла аўтарам зрабіць аргументаваныя рэкамендацыі па павышэнні маўленчай культуры беларусаў, сістэматызаваць і пісьмова замацаваць (кадыфікаваць) арфаэпічныя і акцэнтныя нормы.

З вымаўлення слова пачынаецца навука пра слова і навука пра жыццё. Слова як адзінка мовы мае націск, графічнае ўвасабленне, пэўную арфаграфію, адпаведную граматычную форму, семантыку, а таксама валентнасць, дзякуючы якой будуюцца словазлучэнні і сказы. І слова як сродак зносін, што прагучала з вуснаў чалавека, паварочвае ці, наадварот, адварочвае суразмоўцу. Значыць, фанетыка і арфаэпія – гэта пачатак лінгвістыкі, пачатак жыцця слова, а таксама жыцця і стасункаў асобы. Менавіта гэтая выснова яшчэ раз пацвярджае навуковую значнасць і практычную вартасць “Арфаэпічнага слоўніка...”. Ён аўтаматычна становіцца даведнікам амаль па ўсіх раздзелах мовазнаўства: у выданні найперш вывераная арфаграфія; праз фанетычную транскрыпцыю падаецца літаратурнае вымаўленне лексем; выдавочныя таксама варыянтныя родавыя формы слоў (*замша / замш, мангуст / мангуста, салат / салата*), варыянты канчаткаў (*сланяня / сланянё, верблюдзяня / верблюдзянё, качаня / качанё*), словы з розным значэннем (*акамадаваць / акамадзіраваць, завуаліраваны / завуаліяваны, фарміраваць / фармаваць, але апладзіраваць,*

рэжысіраваць, рэканструяваць, рэзерваваць, прадзюсаваць), лексічныя, словаўтваральныя і іншыя варыянты слоў (*выпаданне / выпадаженне, выціс і выціска, качар / качур, мачаха / мачыха, па-дзіцячаму / па-дзіцячы, шанц / шанс, шабат / шабас*). Да слоўніка можа звярнуцца спецыяліст любой галіны навукі, а значыць і лінгвіст, які выкладае курс “Беларуская мова: прафесійная лексіка”, бо ў выданні шмат разнастайных тэрмінаў: *вібраскапія, кардыярэўматалагічны, рознаспрагальны, ткацка-прадзільны, ветлячэбніца, каштарысна-фінансавы, касманпраходзец, магнетахімічны, паркалефарбавальны, парналіставыя, сцэблападобны, ралі-рэйд, судмедэксперт* і інш.

Абапіраючыся на асноўныя, традыцыйна замацаваныя, маўленчыя нормы, аўтары паказалі змены, унесеныя ў новую рэдакцыю “Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (зацверджана Законам Рэспублікі Беларусь 23.07.2008 г.), улічылі асаблівасць практычнага выкарыстання мовы ў вуснай форме.

У слоўніку адлюстраваны асаблівасці беларускага маўлення, засведчаныя ў арфаэпічных і акцэнталагічных нормах. Паслядоўна перадаюцца арфаэпічныя правілы:

– галосныя [о], [э], [а] пасля цвёрдых і зацвярдзелых (аканне) і пасля мяккіх зычных (яканне) вымаўляюцца як [а]: *сэрца – сардэчны, вёска – вяскóвы, год – гады́*. У запазычаных словах гэтыя галосныя захоўваюцца і не пад націскам: *рэжым, тэхнічны, легенда, дэлегацыя, тэрыторыя, электрычнасць, эканоміка*; на канцы запазычаных слоў: *адáжыя, відэа, капрычыя, парэ́а*;

– нескладовае [ў] вымаўляецца ў сярэдзіне слова пасля галосных перад зычнымі як у спрадвечнабеларускіх, так і ў словах іншамоўнага паходжання: *безумоўна [б’эзумоўна], паўнавагавасць [паўнавагавас’ц’], грамадазнаўчы [ўрамадазнаўчы], саўна [саўна], ваўчар [ваўчар], раўт [раўт], раўнд [раўнт], скаўт [скаўт], клоўн [клоўн], аднак трыўмф [трыумф], аўл [аул], кансіліум [кансіліум]*;

– зычны [г] працяжны, фрыкатыўны ў беларускіх словах і ў пераважнай большасці запазычаных (у транскрыпцыі перадаецца знакам [γ]): *гóрад [γорат], прыгóжы [прыγожы], гóдны [γодны]; гарнізón [γарні’зон], гектáр [γ’эктар], герóй [γ’эрой]*. Выбухны [г] у беларускім вымаўленні сустракаецца ў асобных запазычаных словах (у транскрыпцыі перадаецца знакам [g]): *газніца [газ’н’іца], гузік [гуз’ік], гузаваты [гузаваты], гáнак [ганак], гáрчык [гарчык], гарсэ́т [гарсэт], гóнта [гонта], гвалт [гвалт], зацугля́ць [зацугл’ац’], нягэ́глы [н’аг’эглы], гі́рса [гі́рса]*;

– зычныя [ж], [ч], [ш], [р] заўсёды цвёрдыя: *шчасце [шчас’ц’э], радасць [радас’ц’], жыццё [жыц’о]*;

– зычныя [дз’], [ц’] – мяккія афрыкаты: *садзіць [саз’іц’], цвісіці [ц’в’іс’ці’], хадзіць [хаз’іц’]*; таксама ў асвоеных іншамоўных словах-тэрмінах: *абмундзіроўка [абмун’з’іроўка], камандзір [каман’з’ір], апладзіраваць [аплаз’іравац’], акцёр [акц’ор], камандзіроўка [каман’з’іроўка], уверціора [ув’ерц’ура], эціюд [эц’ут]*;

– зычныя [з’], [л’], [н’], [с’], [дз’], [ц’], [ж], [ч], [ш] у становішчы паміж двума галоснымі гукімі падаўжаюцца (вымаўляюцца, як адзін доўгі гук): *зья́нне [з’ан’э] вясе́лле [в’ас’эл’э], кало́ссе [калос’э], разво́ддзе [развоз’э], жыццё́ [жыц’о], збо́жжа [збожжа], пэ́ччу [п’эч’у], заці́шыша [зац’іш’а]* (перадаюцца на пісьме дзвюма аднолькавымі літарамі);

– падоўжаныя гукі ўзнікаюць у выніку поўнай асіміляцыі зычных: *матчына [мач’ына], спадчына [спач’ына], мые́шся [мыес’я]* (на пісьме не перадаюцца);

– падоўжаныя зычныя гучаць на стыку марфем (прыстаўкі і кораня, кораня і суфікса), калі гэтыя марфемы заканчваюцца і пачынаюцца аднолькавымі гукімі: *рассе́йваць [рас’эйвац’], аддаць [ад’ац’], каме́нны [кам’эн’ы]*;

– свісцячыя зычныя [з’], [с’], [ц’], [дз’] вымаўляюцца мякка перад наступнымі мяккімі (асіміляцыйная мяккасць): *пэ́сня [п’эс’н’а], зне́сіці [з’н’эс’ці’], здзе́йсніць [з’з’эйс’н’іц’], дзвэ́ры [з’в’эры]*. Правамерна ў слоўніку перадаецца асіміляцыйная мяккасць і ў запазычаных словах-тэрмінах тыпу: *спекта́кль [с’п’этакл’], спектр [с’п’эктр], спектрагра́ма [с’пектраграма], спектра́льны [с’п’эктрал’ны], спектраграфі́чны [с’п’эктраграф’ічны], спектраскапі́чны [с’п’эктраскап’ічны]*. Асіміляцыйнага памякчэння не адбываецца перад мяккімі [г’], [к’], [х’]: *скі́нуць [ск’інуц’], схі́ліць [сх’іліц’], згі́нуць [зг’інуц’]*, а таксама ў некаторых запазычаных словах: *сфе́ра [сф’эра], асфі́кія [асф’ікс’ія], атмасфе́ра [атмасф’эра]*;

– губныя зычныя [б], [п], [м], [ф] на канцы слоў вымаўляюцца як цвёрдыя: *стэп [стэп], во́сем [вос’эм], верф [в’эрф]*;

– афрыката [дж] вымаўляецца як адзін гук і сустракаецца пераважна ў дзеясловах і аддзяслоўных назоўніках, прыметніках, дзеепрыметніках: *дагледжу́ [даул’эжу], загараджу́ [загаражу], наладжваць [налажвац’], дажджы́ [дажжы], прыгладжаны́ [прыγлажаны], агароджа́ [аγарожа], зацверджаны́ [зац’в’эржаны], ураджай́ [уражай]*.

Важны момант выдання – паслядоўнае размежаванне пры вымаўленні гукіў, якія перадаюцца дыграфамі на пісьме: *дж [ž] і дз [z]* пры злітным

вымаўленні і дзвюма адпаведнымі літарамі пры асобным іх вымаўленні: *адзімава́ць* [адз'імавац'] і *адзінкавы* [аз'інкавы], *адзыва́цца* [адзывац:а] і *адзіна́ццаць* [аз'інац:ац'], *аджарто́ўвацца* [аджартоўвац:а] і *перараджэ́нне* [п'эраражэ́н':э], *паджыўля́цца* [паджыўл'ац:а] і *перагледжаны* [п'эраўл'эжаны].

Пры шырокім супрацоўніцтве Беларусі з рознымі краінамі свету мова запатрабаваная для вывучэння замежнымі грамадзянамі, якія, напрыклад, набываюць адукацыю ў нашай краіне. У гэтым выпадку арфаэпічны дапаможнік становіцца адной з выдатных крыніц вывучэння фанетыка-арфаэпічнай сістэмы сучаснай літаратурнай мовы. Напрыклад, спалучэнне *дс* вымаўляецца як [ц]: *гарадскі* [гарацк'і], *грамадскі* [урамацк'і].

Уменне правільна ставіць націск у слове – істотны элемент культуры маўлення. Памылкі ў пастаноўцы націску ўскладняюць і абцяжарваюць успрыманне інфармацыі, перашкаджаюць аднастайнаму яе разуменню. Аўтары слоўніка ўлічылі гэтую акалічнасць і не толькі паслядоўна адлюстравалі месца націску ва ўсіх формах розных часцін мовы, але і зафіксавалі іх акцэнтныя варыянты, якія найчасцей узнікаюць у сітуацыі двухмоўя, замацаваліся ў практыцы вуснага маўлення і паралельна выкарыстоўваюцца носьбітамі мовы: *абыграны* і *абыграны*, *атынкаваны* і *атынкованы*, *дарма* і *дарма*, *кіламетравы* і *кіламетровы*, *кулінарыя* і *кулінарыя*, *напакаваны* і *напакваны*, *пракаменціраваны* і *пракаментаваны*, *скорасны* і *скарасны*, *умураваны* і *ўмурованы* і інш.

Практыка паказвае, што акцэнтныя памылкі нярэдка дапускаюць і падрыхтаваныя спецыялісты ў такіх словах, як *агэнт*, *алфавіт*, *аргумэнт*, *дакумэнт*, *забеспячэнне*, *камбаля*, *кіламетр*, *крупяны*, *нянавісьць*, *п'асквіль*, *пасяджэнне*, *садавіна*, *слабы*, *сервіраванне*, *стаўленне*, *цэмент*, *экспэрт*, *цяжар*, *буйны*, *яшма*, *напісаны*, *атрыманы*. Важна і тое, што слоўнік адлюстроўвае наяўнасць двух і больш націскаў у слове. Графічнае афармленне асноўнага (акут) і пабочнага (гравіс) націскаў у выданні традыцыйнае. Гэтае пытанне ў лінгвістыцы не лічыцца простым і адназначным для вырашэння. Часам словы маюць два карані, але могуць мець адзін націск (*вастракрэлы*, *ландшафтазнавец*, *малакагонны*, *малалёсны*, *мнагапалубны*), а складанаскарочаныя словы могуць мець адзін ці два націскі ў залежнасці ад колькасці складоў і месца націску ў другой частцы (*авіягарызонт*, *авіяэскадрылля*, *авіяпрацоўка* і *авіяздымка*, *авіятранспарт*, *авіяшуба*; *прафарыентацыя*, *прафасвета*). Пры кадыфікацыі арфаэпічных нормаў выразнымі

становяцца розныя характарыстыкі-ўласцівасці націску, у прыватнасці яго рознамясцовасць (*арышт*, *асвэр*, *выпаральнасць*, *тэатразнавец*), рухомасць / нерухомасць пры формаці слоўтаварэнні (*брат*, *брацік*, *братаў*, *братні*, *братаўка*, *братацца*, *братні*, але *братэрства*, *брацёнік*; *ручай*, *ручаёк*, *ручаіна*; *паражняк*, *паражняком*; *знахар*, *знахарка*, *знахарскі*, *знахарства*, *знахарыць*). Сам “Арфаэпічны слоўнік...” можа стаць адным з аб'ектаў лінгвістычнага апісання менавіта акцэнталагічнага характару.

“Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы” – першае грунтоўнае навуковае даследаванне, у якім кадыфікаваны беларускія маўленчыя нормы. Ён зробіцца асновай для будучых навуковых не толькі лінгвістычных, але і культуралагічных даследаванняў. Гэта даведнік, які дазволіць павысіць маўленчую культуру беларусаў, дапаможа аўтарам падручнікаў і дапаможнікаў па беларускай мове новага пакалення аргументавана ўключыць пасля кожнага раздзела невялічкія арфаэпічныя слоўнічкі “Вымаўляем – слухаем гучанне роднага слова”. Слоўнік стане, спадзяёмся, настольнай кнігай кожнага лінгвіста сучаснай фармацыі навукоўцаў, паколькі ў ім пададзена даўнозапазычаная і новая запазычаная лексіка, а таксама глыбінны пласт спрадвечна беларускай лексікі: *вятрак*, *вясёлка*, *мацунак*, *мроіва*, *муляцца*, *катушок*, *слодыч*, *смага*, *слушны*, *шчадрэц* і інш. Даведнік з поспехам выкарыстаюць выкладчыкі і студэнты ВНУ Беларусі (асабліва няпрофільных – тэхнічных, эканамічных, тэхналагічных), як ужо адзначалася, для выпрацоўкі ўменняў і навыкаў беларускага літаратурнага прафесійнага маўлення.

Высока ацэньваючы слоўнік, адважымся параіць яго аўтарам падрыхтаваць падручны “Беларускі арфаэпічны слоўнік” для настаўнікаў і вучняў агульнаадукацыйных школ, ліцэяў і каледжаў, а таксама пажадаем стварыць аналагічны “Арфаэпічны слоўнік уласных назоваў”, якія складаюць вялікі пласт сучаснай лексічнай сістэмы любой мовы, у тым ліку беларускай. Такія лінгвістычныя даведнікі, без сумнення, будуць запатрабаваныя настаўнікамі і выкладчыкамі, пісьменнікамі і журналістамі, дыктарамі радыё, тэлебачання, акцёрамі і рэжысёрамі вядучых драматычных тэатраў Рэспублікі Беларусь, эстраднымі выканаўцамі, супрацоўнікамі сферы рэкламы.

Ніна ГАЎРОШ,
кандыдат філалагічных навук,
Алена ПІСАРЭНКА,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтары ахвяруюць ганарар на развіццё часопіса.